

puls k deformování Evropy alespoň do podoby středně velkého společného trhu.

Evropa se v této situaci chová jediným způsobem, který má z dějin zažité. Opět vábí všechny svým univerzalizmem a současně se na všechny strany ohraničuje, aby se uzavřela ve své privilegovanosti. To však již žijeme v době, kdy klasická filozofie dějin začíná svůj (pro někoho více, pro někoho méně) šťastný konec, čímž zároveň končí role Evropy jako autorizovaného vypravěče. Evropa se dostává do silně povědomé situace, a sice do pozice archaické kultury, na kterou je odněkud zvnějšku vyvíjen tlak, aby změnila své vlastní instituce, chtě-li vůbec přežít. Bumerang globalizace zde dopadá bez parodonu, zcela nekompromisně.

Zdánlivě paradoxně tím Evropa ovšem získává šanci stát se konečně sama sebou, aniž by hledáním své identity obtěžovala zbytek světa, tak jak to činila nesčetněkrát v minulosti. Díky tomu, že přichází o vše ostatní, dostává konečně šanci oživit ty prvky své vlastní zkušenosti, které byly z hlediska jejího vyprávění dříve vždy jen okrajové a epizodické. Získává možnost, ocenit sama v sobě různost, kterou u druhých v minulosti tak systematicky potlačovala, ocenit jinakost, kterou ze sebe zatím vždy s odporem vyvrhávala.

Evropa nezaslouží za svou minulou pošetilou pýchu nejvyšší trest. Bylo by dobré, kdyby mohla zůstat světu zachována jako jedna z možností. Proč by měl ostatně svět o jakoukoliv ze svých možností přijít? Zároveň však autor ve čtenáři udržuje pochyby, zda se Evropa náhodou umíneně nechystá vyhlásit si svůj ortel nad sebou sama. Došlo by k tomu v případě, že by její integrace měla znamenat pouze ochranu Evropy před její vlastní jinakostí a před jinakostí druhých.

A zde přichází na mysl řada dalších nepřijemných, ale důležitých otázek. Lze Evropu převést na jediného společného jmenovatele, aniž by se tím zároveň nevytratilo to nejcennější, co Evropa může perspektivně nabídnout, tedy své pokání v podobě respektu k různosti? Není náhodou hospodářské propojení, jež se stává osou Evropy, tím nejcyntičtějším popřením evropanství a pouhým výrazem její bezpodmínečné kapitulace před amerikanizací? Lze evropskost definovat natolik jednoznačně, aby bylo možno administ-

rativně rozhodnout, nakolik uchazeč vyhovuje? Neskrývá se za tímto postupem jen staré evropské potlačovatelské jinakosti a vylučování? A co chceme vlastně v Evropě přednostně rozvíjet: toky zboží, společnou měnu, společnou obranu anebo společnou kulturu? A nebyla by společná evropská kultura pouze popřením mozaiky kultur, z nichž se tato část světa původně skládala?

Nad knihou se čtenáři neustále vybavuje úvodní bájný příběh, podle něhož ti bratři, kteří svoji sestru, unesenou princeznu Evropu, nejinenzivněji na špatných místech hledali, nenalezli vůbec nic. Zda politici v Bruselu i jinde hledají na tom správném místě, zůstává s velkým otázníkem. Je to otázník tím naléhavější, čím menší je naděje, že si právě takovou otázku politici kládou.

Jan Keller

Robert K. Merton: Studie ze sociologické teorie
Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 285 s.

Sociologické nakladatelství SLON mělo mimořádně šťastnou ruku, když jako první svazek v rámci své edice *Moderní sociologické teorie* vydalo výběr sedmi statí z díla živoucí legendy světové sociologie R. K. Mertona. V mistrném doslovu podává odborný portrét amerického sociologa Miloslav Petrušek, který rovněž referuje o tom, jak se stalo, že český čtenář se může v překladu seznámit s tímto klasikem sociologie 20. století s opravdu velkým zpožděním například za čtenářem maďarským či srbochorvatským, nemluvě již o čtenáři japonském a čínském.

Český sociolog si přečte výbor z Mertona ve své mateřštině jistě především proto, aby se definitivně přesvědčil, zda při svém opakovaném pročítání Mertona v originálu přeče jen něco nepochopil špatně a nezkomolí. Při hodnocení Mertona a jeho díla můžeme jen stěží dodat něco nového a objeveného k zavedenému rozboru Petruskovu. Zamysleme se tedy alespoň nad tím, co vlastně znamená, chápeme-li spolu s Petruskem Mertona jako posledního klasika moderní sociologie.

Je jen stylové, pokud Mertonovy slavné eseje o sociální struktuře a anomii či o byrokratic-

ké osobnosti pročitáme s poněkud ambivalentními pocity. Jedná se totiž o pronikavou, jiskřivou a elegantní sociologickou analýzu světa organizací, který nás pomalu, téměř nepozorovaně a snad nevrtně opouští. Organizace se ocitají v tvrdé konkurenci globálních sítí, které vynikají ve schopnosti zbavovat se mnoha důmyslnými způsoby přebytečného organizačního tuku.

Robert K. Merton zažil pronikavý vzestup, poválečný zlatý věk i pokračující rozklad organizované modernity. Mohli bychom ho dokonce nazvat kronikářem této fáze moderní společnosti, pokud bychom snad zapomněli, že v jiných svých textech má on sám vůči sociologickým kronikářům velké výhrady. Považuje je za sociology pěší, kteří se nikdy nepovznou na úroveň teorii středního dosahu, a vysmívá se jim neméně než sociologům příliš abstraktním, pro které naopak platí, že teorie středního dosahu leží hluboko pod jejich rozlišovací schopnosti.

O sítích toho dnes víme, vzhledem k jejich významu pro sociální dění, pozoruhodně málo. Mimo jiné právě proto, že svět sítí nemá svého Mertona, jako ho měl svět organizací. Mertonův popis organizační modernity rozhodně nebyl žádnou nekritickou oslavou. Klíčovým slovem veškeré analýzy formálních organizací byl pro něj *ritualismus*, tedy strategie, jež v redukci obav a úzkostí nachází odměnu za zřeknutí se vysokých aspirací. Toto zlaté pravidlo organizačního člověka přestává dnes platit. Ve světě, jehož nástup prožíváme, již rezignace na vysoké aspirace neubere ani v nejmenším z nákladu strachů a obav, jimiž je každý účastník sítě bohatě obtížen. Co zbudě z pečlivě propracované a systematicky udržované rutiny toho nejnadanějšího byrokratického virtuosa, ocitne-li se jako oběť zeštíhlování najednou a bez předchozího varování vně byrokracie?

Ritualismus byl kontraproduktivní pochopitelně i vzhledem k cílům starých dobrých formálních organizací. Merton zde již v polovině třicátých let tematizoval problém roztržky mezi aktérem a systémem, jehož si i nejpronikavější sociologové povšimli až o čtvrt století později. Nová ambivalentnost: systém sice dokáže modelovat svými tlaky aktéra až do nejmenších detailů, tento produkt systémových tlaků však racionální-

mu chodu organizace ani v nejmenším neslouží, nýbrž ubírá mu naopak z jeho rozumnosti. Merton zde stojí přesně uprostřed mezi Maxem Weberem a Michelelem Crozierem. Zatímco ten první se nehodnotícím způsobem hrozil toho, že racionální systém připraví člověka o jeho lidský rozměr, druhý ze jmenovaných se skrývaným uspokojením konstatuje, že člověk dokázal připravit systém o notný kus jeho racionality. Merton zde funguje jako skutečný most mezi patetickou sociologií klasickou a ironickou sociologií dnešní.

Merton ukazuje, jak moderní společnost poměrně rafinovaným způsobem dokáže zbavovat rozumnosti sebe samu. Na jeho analýze přítomnost není vůbec nic nerozumného. I když se na něj za to mohou strukturní funkcionalisté zlobit, odírá iracionalitu i deviantnímu jednání, když vysvětluje, jak zcela logicky plyne z naprosto racionálního uspořádání přísně formálních sociálních struktur něco velmi nedomyšleného. Právě skrze formální organizace a jejich dysfunkce se moderní svět opět důkladně zakouzluje a samotná účelová racionalita je v nich pěstována pouze jako rituál. Jestliže se Weber obával, že moderní svět bude v procesu své postupné racionalizace odkouzlen a zbaven svých tajemství, uklidňuje nás Merton zjištěním, že se poté opět důstojně zahali do nového tajemství, tajemství úředního.

Merton s předstihem celé generace vidí snad všechny rozpory moderní byrokracie. Nikde však nenaznačuje, že by svět formálních organizací mohl některé své rozpory řešit a některé alespoň kosmeticky překrýt právě přechodem k alternativnímu, síťovému uspořádání.

Co tak pokusit se pohlédnout očima Mertonovy analýzy anomie na proces *deregulace*, který dnes probíhá na všech stranách? Není to náhodou opět jen sledování starého cíle, tedy maximalizace zisku, takovým způsobem, že to vede k naprosté deinstitucionalizaci prostředků, což společlivě bývá, podle Mertona, doprovodem každé nemorální inovace? Parafrazujeme-li amerického klasika, pak deregulace znamená radikální zpochybnění dosavadních předepsaných prostředků ve stínu zbožštěného cíle, při jehož dosahování neexistuje žádná konečná zastávka. Kdo by chtěl tvrdit, že Merton nezasáhl do debaty o nepravotech kapitalismu?

Jeden z hlavních rozporů organizované modernity, jak známo, spočíval v tom, že na člověka zde byly kladeny jen obtížně slučitelné požadavky: Měl se orientovat na vysoký zisk, neměl však k tomu často po ruce žádné institucionalizované prostředky. Volil proto spíše jistotu, než aby spoléhal na šanci, že prorazí organizační limity a svůj organizační strop. Co nám přináší v tomto ohledu svět síti? Řadu kulturních inovací, jež nám vemlouvavě slibují, že své zisky znásobíme, neboť ony za nás přece všechna omezení daná organizačními patry byrokratických pyramid odbouraly zcela legálním způsobem. Nemluví už se pak prakticky vůbec o tom, že stejně legálním způsobem dokáží síť odbourat také veškeré jistoty a zabezpečení, jež byly do organizací jako pojistka před sociálním výbuchem pro všechny případy instalovány.

Mohli bychom pokračovat ve výčtu způsobů, jimiž Merton poukazuje na všudypřítomnost vážných rozporů, jež jsou ukryty přímo uvnitř konstrukce organizované modernity a jež předznamenávají roztržku aktéra a systému. Ve své analýze nepředvídaných důsledků záměrného jednání se Merton výslovně zaměřuje právě na jednání formálně organizované. Tentokrát nepředstihnul o jednu či dvě generace pouze své kolegy sociology, nýbrž také ekonomy. Jeho rozbor nežádoucích důsledků intencionálního jednání je přece přepisem tématu jak pozitivních, tak také negativních externalit. Merton klade externalitu našeho jednání přímo doprostřed logiky sociálního systému, zatímco ekonomové je ještě dlouho budou držet na samém okraji ekonomického dění a jejich příručky jim budou věnovat jen několik krátkých odstavců. Vše se změní teprve od 80. let s nástupem hrstky ekologicky vzdělaných, tedy nestandardních ekonomů.

Spolu s německým sociologem Peterem Wagnerem můžeme považovat organizovanou modernitu za nejpříhodnější terén pro sociologickou teorii i pro empirický výzkum. Merton nám ovšem ukázal právě tento terén v celé jeho zálužnosti. Vždyť ve své koncepci sebezničující předpovědi používá právě organizovanou modernitu k demonstraci toho, jak samotný proces organizování může ohrozit predikční schopnosti sociologie. Jistá sociologická předpověď, jež

vedla mimo jiné k růstu organizovanosti pracovní síly, pozměnila sociální realitu natolik, že zrušila právě to, co bylo předvídáno. Jak si asi sociologie poradí v mnohem nevyzpytatelnějším terénu světa sítí se všemi jeho virtuálními možnostmi a neviditelnými reálnými bariérami?

Sociologie se všeobecně zabývá zjišťováním, jak jsou chováni a osud člověka ovlivňovány – nejsou-li přímo detailně řízeny – jeho místem v rámci určitého a měnícího se druhu sociální struktury a kultury, konstatuje Robert Merton. Také toto vymezení předpokládá organizovanou modernitu, kde stálost pozice více či méně výrazně převládá nad dynamikou případných změn. V takových podmínkách je možno vcelku pohodlně studovat velké soubory lidí, jejichž místo ve struktuře je poměrně jednoznačně definovatelné, zřetelně odlišitelné od pozic druhých, relativně trvalé v čase, ba dokoce s možností předpovědi budoucího (kariérového) vývoje. Budou všechny tyto předpoklady splněny ve světě sítí? A pokud splněny nebudou, jak nově definovat předmět sociologie, aby i poté mohla zůstat disciplínou zkoumající pravidelnosti, a nikoliv jen disciplínou postmoderně žasnoucí nad epizodičností a nevyzpytatelností sociálního života?

Přese všechny tyto nejistoty nás Merton dokáže uklidnit. Potvrzuje nám, že sociologie přímo ze své podstaty nemůže sloužit technokratickým tendencím, nemůže účinně pomáhat při přeměňování lidí v roboty. Pozbyla by totiž nejvlastnější předmět svého bádání, a sice právě bytostný zájem o tu vlastnost lidského jednání, která zaručuje, že jakékoliv snažení povede vždy také (a často především) k důsledkům, které součástí záměru určitě nebyly.

Samo o sobě to bohužel ještě neznamená, že je vyhráno. Co můžeme například vědět o vedlejších nezamýšlených důsledcích jednání, jehož deklarovaným záměrem je zvyšovat skrze deregulaci míru lidské svobody v prostředí měnlivých sítí? Jaké formy deviace odtud mohou vzejít? Která prorocťví se v průběhu tohoto procesu sama popřou a vyvrátí? Nic z toho zatím netušíme. V sociologické literatuře najdeme jen prvé náznaky analýzy nové skutečnosti. Žádná teorie středního dosahu se sítími nezabývá v rozsahu detailně rozpracované teorie organizace. Nikomu taková teo-

rie zatím, zdá se, ani příliš nechybí. A dost možná, že ji ani nikdo nezformuluje. Vždyť i samotné mertonovské teorie středního dosahu jako kdyby byly šity na míru organizované modernity. Vyznačují se stejnou funkční diferenciací jako ona, jsou jako ona relativně přehledné, spojitě, plynule ohraničené vůči svým sousedům.

Merton je posledním klasikem moderní sociologie, která vznikla jako reflexe historického procesu, v jehož průběhu došlo nejprve k rozkladu tradičních domácnostních struktur, aby poté sociálně podle nových vzorů vykrytalizovalo do podoby formálních organizací. Po dosažení jistého kulminálního bodu se nyní společnost rozteká v podobě globálně rozložených a ustavičně překládaných sítí. Nikdo zatím nedokázal analyzovat tento krajně těkavý, z hlediska sociálního mírně toxický postmoderní roztok ani přibližně s takovou přesností a přitom s takovou elegancí, s jakou dokázal Robert K. Merton analyzovat svět organizací.

Jan Keller

Marcel Mauss: Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech.

Praha 1999, Sociologické nakladatelství, 201 s.

Knihu otevírá citát ze středověké islandské sbírky Edda a „Výroky Vysokého“ (miněn bůh Odin), obsahující dobové představy Skandinávů o pozave a obsahu pojmů „dar“ a „oplátka“ tak rámuji čtenářský vstup do stále živého textu. V samotném úvodu, který následuje, je pak formulován jeden z cílů studie, jímž je zjistit – slovy autora: „... Jaké je právní a zájmové pravidlo, jež v zaostalých či archaických společnostech způsobuje, že přijatý dar se závazně oplácí? Jakou má moc v sobě darovaná věc, že ji obdarovaný oplácí?... k této otázce se upínáme především, i když poukazujeme i na další...“ (str. 10). Je formulována i metoda „přesného srovnávání“, čímž Mauss míní srovnávání analyzovaných případových studií z různých částí světa (dnes bychom řekli „srovnávací analýza napříč kulturami“); zásadně je odmítnuto srovnávání jednotlivých sociálních a kulturních jevů, vytržených z lokálních souvislostí. V důsledném vymezení ba-

datelských nástrojů následuje určení pohledu, pod nímž budou jednotlivé společnosti/kultury, respektive jednotlivé situace ve zkoumaných společnostech/kulturách, nahlíženy; jinými slovy Mauss stanovuje teoretický rámec své studie a tím je idea „systému totálních závazků“. Autor ji nejprve obšírně popisuje a pak pro ni navrhuje i pojmenování. Takže, cituji: „...V ekonomických a právních systémech, které předcházely ty naše, nedochází při obchodě mezi jednotlivci takřka nikdy k prosté výměně statků, bohatství a výrobků. Předně to nejsou jednotlivci, ale společenství, kdo směňují, uzavírají smlouvy a vzájemně se zavazují; osoby uvedené ve smlouvě jsou osobami právníckými: rody, kmeny, rodiny, které se střetávají a staví proti sobě buď skupinově, a utkávají se přímo na místě, nebo prostřednictvím svých náčelníků, či oběma těmito způsoby zároveň. Navíc to, co si vyměňují, nejsou výhradně statky a bohatství, movité a nemovité jmění, věci ekonomicky prospěšné. Jsou to především zdvořilosti, hostiny, obřady, vojenská pomoc, ženy, děti, tance, slavnosti, trhy, při nichž je obchodování pouze jedním momentem a oběh hmotných statků jen jedním bodem smlouvy mnohem obecnější a trvalejší. Tyto vzájemné služby a protislužby se mimochodem formálně uskutečňují víceméně na principu dobrovolnosti, prostřednictvím dárků a darů, třebaže je ve své podstatě pod trestem soukromé či skupinové války přísne povinná. Navrhli jsme nazývat tohle vše *systémem totálních závazků*...“ (str. 12–13). Zvláštní variantou je pak „totální závazek soutěživého typu“, který Mauss spojuje s potlačem, jak byl na konci 19. století popsán na základě vzpomínkových vyprávění indiánů ze severozápadního pobřeží Severní Ameriky (Tlingitové, Haidové a další).

Dokladové jádro studie tvoří první až třetí kapitola, kde jsou analyzovány situace obdarování a vracení darů v Polynésii, Melanésii, na severozápadním pobřeží Severní Ameriky (Aljaška, Britská Kolumbie), na Andamánských ostrovech, v Austrálii, a také ve starověkém Římě, u starých Germánů, ve starověké Indii, u starých Keltů a ve starověké Číně.

Mauss dokládá, že ve sledovaných situacích obdarování lze najít stopy povinnosti zavazující zúčastněné, aby dary dávali, dary přijímali